

TRANSLATAR I TRANSFERIR
LA TRANSMISSIÓ DELS TEXTOS I EL SABER
(1200-1500)

Edició a cura
d'ANNA ALBERNI, LOLA BADIA i LLUÍS CABRÉ

Santa Coloma de Queralt

2009

ACTES DEL PRIMER COL·LOQUI INTERNACIONAL
DEL GRUP NARPAN
«CULTURA I LITERATURA A LA BAIXA EDAT MITJANA»

Barcelona, 22 i 23 de novembre de 2007

Comitè científic extern

JUAN MANUEL CACHO BLECUA (Universidad de Zaragoza),
PEDRO M. CÁTEDRA (Universidad de Salamanca), GÉRARD
GOUIRAN (Université de Montpellier), GENÉVIÈVE HASENOHR
(École Pratique des Hautes Études, Paris), MICHAEL
McVAUGH (University of North Carolina at Chapel Hill),
MARÍA DE LAS NIEVES MUÑIZ (Universitat de Barcelona).

Comitè organitzador

LOLA BADIA (Universitat de Barcelona), LLUÍS CABRÉ (Uni-
versitat Autònoma de Barcelona), MIRIAM CABRÉ (Universi-
tat de Girona), LLUÍS CIFUENTES (Universitat de Barcelona),
SADURNÍ MARTÍ (Universitat de Girona), JOSEP PUJOL (Uni-
versitat Autònoma de Barcelona).

Amb el suport de

UNIVERSITAT DE BARCELONA
Facultat de Filologia (Ajuts per a la recerca 2007)

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

UNIVERSITAT DE GIRONA

MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA
Proyecto Coditecam I: Hum2005-07480-C03
Acción Complementaria: Hum 2006-28007-E/Filo

GENERALITAT DE CATALUNYA
Grup Consolidat: SGR-05-00346
Arcs: 2007/ARCS1/00002

SOCIEDAD DE ESTUDIOS MEDIEVALES Y RENACENTISTAS (Semyr)

TRADUCCIÓ, TRANSMISSIÓ, DIVULGACIÓ:
TRES ASPECTES DE LES *HEROIDES* DE GUILLEM NICOLAU

JOSEP PUJOL
(Universitat Autònoma de Barcelona)

Traduir i glossar són dues activitats que a la baixa Edat Mitjana gaudien d'un prestigi sense discussió.* I no hi ha dubte que el prestigi del comentari i la glossa escolars és el responsable d'una bona part del valor que els medievals atorgaven a la traducció. Una traducció d'un poeta clàssic glossada de manera sistemàtica i ordenada, doncs, devia ser un producte ben singular i excepcional en el marc de les traduccions catalanes dels segles XIV i XV. La versió catalana de les *Heroides* d'Ovidi és un d'aquests casos. De fet, en aquesta traducció executada per Guillem Nicolau entre 1389 i 1390 n'hi convergeixen diverses, d'excepcionalitats: tenim informació documental sobre la datació i l'autoria, que ens permet assistir a la gènesi del text i a la seva primera circulació; se n'ha pogut rastrejar un ús literari massiu en el *Tirant lo Blanc*; té una remarcable difusió hispànica a través d'una traducció anònima al castellà que, com veurem, modela en gran part una altra versió castellana, i, a més a més, anava acompanyada d'un aparat de glosses marginals incorporat pel mateix traductor i que s'ha conservat exclusivament en el manuscrit únic de la versió castellana.¹

* Aquest treball s'ha elaborat en el marc del projecte d'investigació HUM2005-07480-C03-03 del Ministeri d'Educació i Ciència.

¹ El primer estudi de conjunt modern sobre la traducció és el de Badia (1993). Per a la identificació del manuscrit castellà i les glosses marginals, vegeu Pujol (2005) i (en premsa: 151-156). Garrido i Valls (2001: 95-96) i (2002: 38-39) ha reunit les dades sobre la figura de l'autor i ha fet precisions sobre els documents relatius a la traducció. La influència en el *Tirant lo Blanc* ha estat descrita per Hauf (1993) i Pujol (1997: 146-157 i 166-173) i (2002a: 87-93 i 111-134). Per a les versions castellanes, vegeu més avall.

No se m'acut cap altra traducció que compleixi tantes condicions. I, particularment, que hagi integrat tan a consciència un complex aparat acadèmic fruit de la llarguíssima vida escolar del llibre d'epístoles ovidianes tal com aquest es va transmetre a l'Edat Mitjana.² Algunes d'aquestes condicions, cal admetre-ho, les comparteix amb l'altra gran traducció coetània de poesia clàssica llatina, la de les *Tragèdies* de Sèneca, que en molts sentits —inclosa l'àmplia difusió hispànica— fa parella amb la de les *Heroïdes*. Però hi ha una diferència fonamental de mètode que es revela també en una diferència important en els resultats. La subjecció del traductor (o traductors) de Sèneca a un únic comentari sistemàtic en almenys un grup de tragèdies, la renúncia a tractar diferenciadament el text i el comentari té com a resultat una versió en què, per dir-ho com Antoni Canals, s'hi entremesclen les glosses.³ No és un cas únic, i sense furgar gaire se m'acuden de seguida el *De officiis* traduït per Nicolau Quilis o, en una altra escala, el Boeci de Saplana i Ginebreda.⁴ A les *Heroides* catalanes, la integració de l'aparat acadèmic és molt més selectiva i, doncs, conscient —i per això mateix més subtil—, i no s'esgota en la seva part visible, és a dir, en les introduccions a cada epístola i les glosses marginals afegides pel traductor, sinó que es continua de manera invisible en el resultat del

² Recordaré, deixant de banda els debats sobre l'autenticitat ovidiana d'algunes epístoles, que el recull medieval comprèn les lletres I-XIV i les epístoles dobles XVI-XX, amb una llarga llacuna d'un centenar de versos a XVI i la interrupció de XX al v. 14. Vegeu la bibliografia citada a Pujol (2005: 201, nota).

³ Per als diversos problemes relacionats amb les diferències entre els grups de tragèdies segons el grau d'ús del comentari de Nicholas Trevet, vegeu l'estudi de Martínez Romero a Sèneca (1995: I, 18 i *passim*). Per a la difusió hispànica d'aquesta traducció, vegeu també Pujol (2002b), amb bibliografia. En el pròleg a la seva versió de Valeri Màxim, Canals es refereix a una versió anterior, d'estil «fort larch e quasi confus, entremesclant hi les glosses» (Valeri Màxim 1914: I, 13), tot i que la seva no està exempta d'amplificacions derivades de l'ús de glosses i comentaris (Avenzoa 1994).

⁴ El primer text és encara inèdit i ha estat estudiat només per Wittlin (1995: 49-79). La *Consolatio Philosophiae* catalana compta amb una edició antiga (Boeci 1873) i amb bibliografia recent que s'ocupa de les seves diverses redaccions (Riera 1984) i del comentari (Ziino 1998, entre d'altres).

treball amb el text llatí i el conjunt de glosses que l'acompanyaven en el manuscrit usat per Nicolau, i que, a diferència del que passa sovint amb el Sèneca català, resulten indistingibles del text perquè *són* també text.

M'ha semblat oportú abordar en aquestes pàgines alguns dels aspectes esmentats al començament per tal d'exemplificar les dues cares de la transferència cultural a què fa referència el títol d'aquest volum. Des d'un punt de vista més aviat extern, l'atenció a la difusió del text ens permetrà veure com la traducció catalana de les *Heroides* es constitueix en vehicle de transmissió de la poesia ovidiana al regne de Castella a través de la seva traducció al castellà i de l'herència d'aquesta traducció. Des d'un punt de vista intern, la traducció de les *Heroides* no es limita a ser un trasllat de les elegies ovidianes conegudes pel traductor, sinó que la incorporació del saber acadèmic que hi anava associat en els manuscrits llatins determina absolutament les decisions del traductor i la *lectio Ovidii* que oferia als seus lectors — i, de retruc, guia el comportament de l'editor i de l'estudiós moderns.

DE LA PRIMERA DIFUSIÓ DEL TEXT AL «BURSARIO» CASTELLÀ

Lectores

A l'hora de prologar la seva versió castellana de les *Heroides*, Juan Rodríguez del Padrón va traduir el pròleg general i l'*accessus* particular a aquest llibre provinents dels *Bursarii Ovidianorum*, un comentari a totes les obres d'Ovidi atribuït a un mestre de gramàtica de nom Guillem, actiu a Orléans cap a 1200 —d'aquí també el títol impropï de *Bursario* amb què es coneix des d'antic el text castellà.⁵ En l'únic manuscrit complet d'aquesta

⁵ El principal argument per a l'atribució de la versió de les *Heroides* a Rodríguez del Padrón (recordem que els dos manuscrits que la transmeten, un dels quals incomplet, no n'indiquen l'autor) és un *addendum* a les glosses a la *Coronación* de Juan de Mena en un manuscrit del segle xv, en què es relacionen títol i autor: «Declaralo mas Juan Rodríguez de la Camara en

versió,⁶ l'*accessus* es tanca amb una justificació del títol del llibre, «de las dueñas o las señoras»: ⁷ «E sy fuere preguntado por qué [aquest llibre] fue más intitulado o apropiado a las dueñas que a los cavalleros, reponderse-á, porque en este mundo más aman ellas que no ellos» (Rodríguez del Padrón 1984: 66). La comparació amb la font evidència una diferència curiosa, perquè en els manuscrits del text llatí hi trobem, previsiblement, una altra explicació a la pregunta «quare pocius intituletur ab heroïdibus, quam ab heroïbus»: «Solummodo quia mulieres plus loquuntur in hoc libro quam viri» (Engelbrecht 2003: II, 10),⁸ d'acord amb l'exclusivitat de la veu femenina a les primers catorze elegies. Atès que no es documenta enlloc una variant *in hoc mundo*, i que la lliçó «aman» és, de fet, el resultat d'una correcció de «fablan»,⁹ hem de veure en el passatge unes intervencions

el su libro bursario que treslado» (Rodríguez del Padrón 1884: xxx); el mateix editor, Paz y Mélia, va oposar reserves a aquesta atribució, que, tanmateix, ha estat generalment acceptada; cf. Olivetto (2003: 118-119). L'*incipit* del manuscrit complet del text (vegeu la nota següent) transmet el títol propi: «Aquí comiençan las Epístolas de Ovidio» (Rodríguez del Padrón 1984: 65). La identificació de la font acadèmica del pròleg i les introduccions a les epístoles de la versió de Rodríguez del Padrón la devem a Dagenais (1986: 120-129), que parteix del treball pioner de Shooner (1981) sobre Guillem d'Orléans. Més recentment, Engelbrecht ha sistematitzat la identificació (2003: I, 50-56). Cf. Olivetto (2003: 117).

⁶ Madrid, Biblioteca Nacional, 6052, ff. 55v-118r, transcrit a Rodríguez del Padrón (1884) i (1984). Per al manuscrit Madrid, Real Biblioteca, ms. II/2790, truncat al principi i al final, vegeu Olivetto (2003). No hi ha, per tant, cap edició crítica del *Bursario* que tingui en compte els dos testimonis.

⁷ També per als compiladors de la *General Estoria* d'Alfons X de Castella, que van inserir versions castellaneres de diverses epístoles de les *Heroides* en els relats mítics adaptats de les *Metamorfosis*, aquell era el *Libro de las dueñas*; vegeu, per exemple, Brancaforte (1990: 234 i 300).

⁸ Dagenais (1986: 126-127) edita l'*accessus* segons un manuscrit que ofereix la lectura «de mulieribus plus loquitur in hoc libro quam de viris». Vegeu nota següent.

⁹ Ja ho va veure Paz y Mélia, que dubtava sobre la lliçó original: «Parece que decía antes: *saluan* ó *fablan*» (Rodríguez del Padrón 1884: 198 nota; cf. Dagenais 1986: 127 nota i 128 nota). Els darrers editors del text no en diuen res. La correcció devia ser induïda per la lliçó «en este mundo» en comptes de «en este libro», que feia incongruent el verb «fablan». Tanmateix, Dagenais aporta un *accessus*, ja editat per Ghisalberti, que respon la pregunta argu-

de còpia que haurien volgut acostar el text a la mentalitat amorosa cortesa, que fa les dones genèricament —i no només les heroïnes fictícies que *parlen* en el llibre— subjectes actius de l'amor, una mica en la línia de la *Fiammetta* i les seves derivacions tardomedievales. Certament, els inventaris de llibres i la utilització literària demostren que les *Heroides* no són específicament una lectura femenina. Però sí que, com passa en general amb la literatura cortesa, és una lectura que s'associa inequívocament a un univers de lectores. Al capdavant, Ovidi mateix en recomanava la lectura a les dones romanes, juntament amb la dels *Amores* i els preceptes de l'*Ars amatoria*, en un conegut passatge d'aquesta darrera obra:

atque aliquis dicet 'nostri lege culta magistri
carmina, quis partes instruit ille duas,
deue tribus libris, titulus quos signat Amorum,
elige, quod docili molliter ore legas,
uel tibi composita cantetur Epistula uoce,
ignotum hoc aliis ille nouauit opus'.¹⁰

El testimoni català més eloqüent d'aquesta associació és a *Lo somni* de Bernat Metge, quan, per boca de Tirèsies, s'inclouen «les *Epístoles* d'Ovidi» en un breu catàleg de lectures femenines: «elles entenen ésser en gran felicitat [...] recordar moltes cançons e noves rimades; al·legar dits de trobadors e les *Epístoles* de Ovidi; recitar les istòries de Lançolot, de Tristany, del rei Artús e de quants amorosos són stats tro a lur temps» (Metge 2006: 224).¹¹ *Lo*

mentant que les dones són «magis idonee amore et maiore accenduntur libidine», d'acord amb els principis de l'*Ars ovidiana* (1986: 128). Vegeu el que es diu tot seguit.

¹⁰ *Ars amatoria*, III, 341-346 (Ovidi 1977: 118).

¹¹ Com és sabut, el passatge n'adapta un altre del *Corbaccio*, en el qual Boccaccio es refereix només a «i romanzi franceschi e le canzoni latine, ne' quali ella legge di Lancelotto e di Ginevra e di Tristano e d'Isotta, e le lor prodezze e i loro amori» (cito segons l'anotació de Stefano Cingolani a Metge 2006: 224). Hem de suposar que, malgrat els llocs comuns de la lectura amorosa i cavalleresca que hi evoca Metge, el catàleg reflecteix amb una certa fidelitat les lectures del públic aristocràtic del seu temps: narrativa artúrica francesa, gèneres lírics i narratius en vers i les noves traduccions de literatura amorosa antiga.

somni, recordem-ho, és de 1399. La traducció de les *Heroides* de Guillem Nicolau és escassament deu anys anterior, d'entre 1389 i 1390. La inclusió a la llista ha de respondre necessàriament a l'impacte d'una novetat literària que s'acabava de posar en circulació en català, tal com evidencia l'associació amb uns gèneres cortesos romànics molt ben documentats en relació amb la reina Violant de Bar.¹² I Metge no podia ignorar l'interès de la jove reina per aquesta traducció molt poques setmanes abans d'entrar al seu servei com a escrivà, primer, i, de seguida, com a secretari.¹³

Efectivament, les circumstàncies sobre la primera difusió de la versió, molt conegudes gràcies als documents exhumats per Rubió i Lluch ara fa un segle, ens porten a la reina Violant. Tot i que no hi ha indicis sobre l'origen de l'encàrrec, sabem del cert que Joan I s'interessava pel text en 1389, i que, atesa la insistència de la reina Violant a principis de l'any següent, amb posterioritat al 10 de març de 1390 el capellà reial Guillem Nicolau devia enviar a la reina una còpia de la seva traducció, a la qual el traductor mateix, segons pròpia confessió, havia afegit unes glosses: «vos sots mes en glossar lo translat», «continuant ab diligència la dita glossa», «lo dit translat ensems ab la glossa que per vós hi serà feta» són els termes de la segona carta de la reina.¹⁴

¹² Vegeu I. de Riquer (1994), que sistematitza les dades exhumades sobretot per Rubió i Lluch (1908-1921) i Vieillard (1930).

¹³ Segons Martí de Riquer (1959: *222), la signatura de Metge en els documents de la reina apareix a partir del dia 9 de maig de 1390; el primer esment com a secretari és del 31 d'octubre del mateix any. En una carta del maig signada per Metge, la reina dóna una ordre relativa a un volum de Machaut (Vieillard 1930: 38, doc. 21). No hi ha, tanmateix, cap rastre del possible influx de la versió a *Lo somni*. Les escasses al·lusions a l'obra ovidiana no pressuposen el text català (i, de fet, ni tan sols directament el llatí). Cf. Metge (2006: 244, l. 266-269), i la referència a *Her* I, 83-84.

¹⁴ Rubió i Lluch (1908-1921: I, 350-351, doc. 392); 361-362, doc. 405; i 362-363, doc. 407). Vegeu també Garrido i Valls (2002: 39-40), que corregeix la data del primer document, i Pujol (2005: 202-203). Impossible, de moment, remuntar-nos més enrera: no sabem res de l'origen de l'encàrrec, i poc sobre la personalitat intel·lectual de Guillem Nicolau, llevat que havia traduït per a Pere III textos de caràcter historiogràfic (del llatí al català i del català al llatí) i que va redactar els epitafis de Jaume II i Alfons III, tot tas-

Podem tenir per segur que Nicolau va complir l'encàrrec, i que la còpia glossada del que la reina anomena sempre «les *Epístoles d'Ovidi* en pla» és a l'origen d'una llarga tradició de difusió d'aquest Ovidi glossat, que va tenir els primers lectors a la família reial. I encara, per cert, entre un públic femení, com mostra la documentació més antiga de la circulació d'exemplars de l'obra. En 1409, després de la mort de la infanta Joana, filla de Joan I i Mata d'Armanyac, i comtessa de Foix pel seu matrimoni el 1392 amb Mateu de Castellbò —titular del comtat des de 1391—, un seu exemplar en pergamí, probablement valuós, de les *Heroides* catalanes va passar a mans del rei Martí juntament amb un luxós salteri historiat, un retaule de la Passió, tapissos i draps brodats (Rubió i Lluch 1908-1921: I, 444-4454, doc. 511).¹⁵ Tot just traspassada la frontera del nou segle, el llibre havia començat a circular per les biblioteques privades urbanes, si fem cas d'un inventari de 1410 en què les *Heroides* catalanes fan companyia, copiades o relligades en un mateix volum, a l'encara més recent *Escipió e Aníbal* d'Antoni Canals.¹⁶

ques adients per a un clergue amb activitat professional d'escrivà i amb accés a textos escolars com les *Heroides* (l'activitat literària esmentada consta documentalment per una lletra del rei Pere de 1375, publicada per Rubió i Balaguer 1987: 329). Resulta interessant constatar que l'únic testimoni documental del text ovidià a la Barcelona del segle XIV és «un libre squinsat, appellat *Ovidius epistolarum*» registrat justament el 1390 a la rica biblioteca gramatical de l'escrivà de la cancelleria Pere Vidal (Hernando 1995: II, 565, doc. 393.23).

¹⁵ La temptació d'especular amb la possibilitat que el llibre fos un regal de Joan i Violant en ocasió del casament de Joana és inevitable. Cal relacionar justament amb el matrimoni de la infanta i el comte, i amb la defensa dels drets de Mateu de Castellbò al comtat de Foix per part de Joan I, el fet que aquell fos celebrat musicalment i poètica pel músic Jean Robert, *alias* Trebor, vinculat a les corts de Foix i de Barcelona, en una peça conservada al manuscrit de Chantilly (Scully 1990: 515). La riquesa de la biblioteca de Mateu de Foix, d'altra banda, era reconeguda pel mateix rei Joan (Rubió i Lluch 1908-1921: I, 357 nota).

¹⁶ Es tracta de l'inventari de llibres d'un barceloní, malauradament anònim, datat el 4 d'agost de 1410, publicat per Iglesias (1996: doc. 44.9). És una biblioteca singularment rica en traduccions d'obres clàssiques i medievals: a més del volum citat, són amb seguretat en català un Valeri Màxim (probablement en la versió d'Antoni Canals), un text no identificat de Nicholas Trevet, els *Viatges* de Mandeville, el *Breviari d'amors* de Matfre Ermen-

Del total de deu atestacions documentals segures que conec entre 1409 i 1523, no n'hi ha cap que aporti indicis sobre si el text era glossat o no. En qualsevol cas, si ens fixem en els dos únics testimonis conservats resulta del tot evident que les gloses constituïen un tot del qual es podia prescindir materialment: ni el manuscrit complet de la Bibliothèque Nationale de París (ms. esp. 543) ni el breu fragment de l'epístola IV a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1499) estan glossats, tot i que tots dos presenten indicis de l'existència prèvia del comentari marginal (una glossa que es va esmunyir dins el text en el manuscrit de París) o de la previsió d'incloure'l (crides de gloses en el manuscrit de Barcelona);¹⁷ i, tal com comento més avall, tampoc no se'ns han conservat les *intentiones* de les introduccions a cada epístola.¹⁸ Però ara sabem que aquelles gloses no van quedar oblidades en el manuscrit de Violant de Bar, sinó que van tenir una vida prou llarga: abans de 1440, text i gloses catalanes van ser traduïdes anònimament al castellà, i cap a 1460 Joanot Martorell treballava

gaud, la *Consolació* de Boeci i el *Dragmaticon Philosophiae* de Guillem de Conches. Tot i que no s'hi fa explícita la llengua, són possiblement en català un *Bernardus ad sororem* i un *De arra animae* d'Hug de Sant Víctor; si ho fossin, el més destacable de la biblioteca en qüestió fóra el nombre de traduccions d'Antoni Canals. Aquests i altres llibres inventariats (per exemple, obres d'Eiximenis i Llull, i dos exemplars en llatí del *De regimine principum* de Gil de Roma) fan pensar en un possessor de la petita noblesa o del patriciat urbà. No pot ser aliè a la seva condició social el fet que l'inventari fos alçat a instàncies de Manuel de Rajadell, cavaller, canonge i ardia-ca de la Seu de Barcelona, relacionat amb Margarida de Prades (justament en afers libraris) i que havia de ser el dedicatari del *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla.

¹⁷ Recordem que aquest testimoni, datable al primer quart del segle xv (més antic, doncs, que el manuscrit de París), és el bifoli central d'un quadern del qual es va interrompre i abandonar la còpia. Les crides, escadusse-res, correponen als passatges IV, 30, 34, 38 i 40. Cal afegir aquesta dada, no advertida fins ara, a Pujol (2005: 201 nota i 216).

¹⁸ En els manuscrits llatins, i especialment en els que deriven dels *Bursarii Ovidianorum*, cada epístola va precedida per una introducció informativa sobre el mite. Aquestes introduccions manllevan als *accessus ad auctores* la *intentio auctoris*, en aquest cas normalment doble, de l'autora (i ocasionalment l'autor) de la carta, cenyida a la circumstància biogràfica, i de l'autor del llibre, orientada moralment cap a la lloança o el blasme, d'acord amb la preceptiva subordinació de la literatura a l'ètica en els *accessus*.

amb un manuscrit de les *Heroides* glossades al davant, si hem de fer cas de l'ocasional incorporació de les glosses juntament amb el text ovidià a l'entramat textual del *Tirant* (Pujol 2002a: 87-141; 2005: 213-215). Tenien, doncs, vida i lectors.

*El marc hispànic (1):
la traducció castellana anònima com a testimoni textual*

La traducció castellana, anònima, del text de Nicolau s'ha transmès en un sol manuscrit conservat a la Biblioteca Colombina de Sevilla (ms. 5-5-16). Aquest manuscrit ha transmès també en versió castellana les glosses originalment redactades —de fet, caldria dir majoritàriament traduïdes— per Nicolau, que fins ara existien només virtualment en la carta de la reina Violant. Sens dubte, aquest és el factor més visible de la importància de la versió, sense oblidar-ne el valor de testimoni textual.¹⁹

Certament, una traducció (o més exactament un testimoni manuscrit d'una traducció) no equival a una còpia, perquè en l'acte de traduir hi ha una deliberació diferent de l'acte de copiar. Però en la traducció entre llengües romàniques hi ha un punt de mecànic, de quasi-còpia (de *trasllat* en el sentit estricte), que permet usar la traducció, en aquest cas la castellana, com un testimoni textual que, a banda els errors de traducció, els errors particulars de còpia i els notablement nombrosos errors comuns amb els testimonis catalans, ha transmès lliçons manifestament bones i hipotèticament originals que l'editor té l'obligació de verificar i, quan s'escau, fer servir per a la correcció dels errors de la transmissió catalana. Aquest valor textual té una manifestació extrema i visible en el fet que el manuscrit de Sevilla és l'únic testimoni que transmet les *intentiones* de les autores de les cartes i de l'autor de l'obra, excloses deliberadament, juntament amb les glosses, del manuscrit de la versió catalana —i presents a la font llatina de Guillem Nicolau, derivada dels *Bursarii*. Gràcies al testimoni castellà l'editor del text català pot restituir les *intentiones* o, si més no, deixar-ne constància (Pujol 2005: 216-218).

¹⁹ Vegeu Pujol (2005) i (en premsa).

Seria sobrer, per massa obvi, exemplificar gaire a la menuda la contribució d'aquest manuscrit a la fixació del text català, però em sembla interessant remarcar que, per bé que en molts casos la bondat de les solucions del text castellà és del tot evident, n'hi ha molts d'altres en què aquestes solucions no són determinants per si soles i han de ser contrastades no únicament, com és obvi, amb el text llatí de referència, sinó també amb les glosses dels manuscrits llatins i fins amb les mateixes glosses de Nicolau conservades als marges del manuscrit castellà. Un bon exemple d'això el tenim a I, 92, on els manuscrits català i castellà ofereixen respectivament aquestes lectures: «les mans enuejoses de Orinia-co» / «las manos cobdiçiosas de Aurimaco». Aparentment, som davant lliçons equipol·lents, tot i que el text llatí («avidas Anti-noique manus») apunta més aviat cap a la solució castellana.²⁰ Si recorrem, però, a les glosses interlineals dels manuscrits llatins pròxims a l'usat pel traductor, trobem *avidas* glossat amb el sinònim *cupidas* que acredita la bondat de la solució *cobdiçiosas* i, doncs, autoritza la correcció *cobejoses*. A la mateixa epístola, els versos «illic Aeacides, illic tendebat Ulixes, / hic alacer missos terruit Hector equos» (I, 35-36) són desplegats així en la traducció catalana: «e com de la una part Exilles tenia les sues tendes e Ulixes de la altra, e Hèctor, alegre, spaordí los cavalls de Axilles, aquí tremesos per abeurar» (f. 2). La versió castellana, idèntica, difereix només en l'addició d'un adjectiu: «e Étor fuerte e alegre espantó». Deixo de banda el problema particular de les lliçons majoritàries *alacer* i *missos* (per *lacer* i *admissos*) que, juntament amb algunes glosses interlineals, expliquen la traducció en general i els adjectius *alegra* i *tramesos* en particular (Pujol 2005: 223). El punt, aquí, és l'oposició entre *alegra* i *fuerte e alegre*, que a primera vista resulta d'una addició en el manuscrit castellà. Els mateixos manuscrits llatins, però, ostenten glosses interlineals que expliquen *alacer* com a *fortis et probus* i, doncs, atès el comportament general de Guillem Nicolau da-

²⁰ Citaré sempre el text llatí segons l'edició de Heinrich Dörrie, que aporta un aparat de variants molt complet (Ovidi 1971). He tingut en compte, per a les epístoles que hi són contingudes, el text fixat per Peter E. Knox i per E. J. Kenney, respectivament, a Ovidi (1995) i (1996).

vant les glosses, investeixen d'autoritat la lliçó del manuscrit castellà.

Una darrera mostra de la utilitat textual del manuscrit de Sevilla la tenim a XVII, 42. El vers «matronaque rara pudica est» apareix de forma idèntica en les dues versions: «en tant que poques són stades» / «en tanto que pocas son estadas». A la vista del text llatí, l'editor pot estar temptat de corregir el que sembla un evident error comú restituint l'adjectiu *castes* (cf. *pudica*), i editar: «en tant que poques són stades [castes]». Ara bé, Nicolau va explicar el passatge amb una glossa marginal que reproduïx, com a lema, el final de la frase a què es refereix, però en una forma diferent de la transmesa en el text: «*que son castas*. Responde a questo que Paris dize: “e grant contraste ha fermosura e castidat”». Fixem-nos que el temps present (*son*) correspon exactament a l'*est* llatí, mentre que la lliçó *son stades [castes]* suposaria un pretèrit que contradiu la lògica del discurs d'Helena. A la vista de la glossa marginal, doncs, podem suposar que *stades / estadas* és una corrupció de *castes* en un manuscrit català al qual remunten tant el manuscrit català conservat com la traducció castellana. D'aquesta manera, el lema de la glossa testimonia la lliçó hipotèticament original de la traducció, corrompuda, en canvi, en el text. El *remaniement* del passatge en el capítol 209 del *Tirant lo Blanc* pot confirmar la bondat de la solució: «Jatsia que altres donzelles pequen, e moltes que n'i ha qui no amen castedat, qui-m veda a mi que lo meu nom sia entre les poques?» (Martorell 1990: 465).

*El marc hispànic (2):
la versió castellana anònima i el «Bursario»*

Els valors del text castellà anònim no s'acaben aquí. Continuen en el seu paper d'agent clau per a la difusió hispànica del text de les *Heroides* de Nicolau. Avanço que desconec, ara com ara, si aquesta traducció, o les glosses que transmet, van deixar petja en la literatura castellana, tal com la catalana en va deixar en el *Tirant*, o la versió de les tragèdies de Sèneca en la *Crònica sarracina* (Pujol 2003). Però sí que en va deixar, en canvi, en la versió castellana més coneguda, el *Bursario* de Juan Rodríguez

del Padrón. La relació entre una i altra versió ja s'havia insinuat de manera més o menys explícita,²¹ però en cap cas no s'hi havia intentat donar cap explicació, potser perquè l'atenció dispensada a la traducció anònima, vista com un text diguem-ne menor, ha estat sempre escassa i subordinada a la traducció considerada major, atribuïda al prosista gallec. Ara bé, vista la qüestió amb la perspectiva de tots els textos implicats, la valoració de la versió de Rodríguez del Padrón, i de la tasca traductora d'aquest, pren un tomb inesperat.

Amb tota evidència, l'autor d'aquesta versió treballava amb diversos textos al davant. D'una banda, naturalment, tenia un text llatí, que duia almenys els elements bàsics del comentari de Guillem d'Orléans (pròleg general, *accessus* a les *Heroides* i introduccions a les epístoles), però que diferia textualment de l'empirat per Guillem Nicolau. De l'altra, comptava amb dues versions castellanes preexistents que resulten usades de manera desigual: algunes de les epístoles ovidianes incloses a la *General Estoria* d'Alfons X de Castella i un manuscrit de la versió castellana anònima. Que treballava amb un text llatí que era diferent del model de Guillem Nicolau, però que hi coincidia en l'aparat acadèmic que deriva dels *Bursarii*, ho demostren, respectivament, divergències textuais que reposen sobre variants diferents de la tradició llatina i, malgrat diferències de detall, la identitat substancial de les introduccions. Que treballava ocasionalment amb les epístoles del taller alfonsí ho han demostrat a bastament, seguint — i corregint— aportacions anteriors, els últims editors del *Bursario*, que assenyalen passatges de les heroides IV, V i VI manllevats amb tota evidència a la versió del segle XIII (amb tota evidència i, afegeixo, amb un abast més gran del que fan suposar les dades que presenten els editors).²²

²¹ Les afirmacions més explícites, però sense pronunciar-se sobre el sentit de la dependència entre els dos textos, les ha fetes Garrido (1992: 360). Tant Saquero i González (Rodríguez del Padrón 1984: 46) com Olivetto (2003: 117-118) afirmen que les dues traduccions són totalment independents. Com s'apunta tot seguit, per a la majoria d'epístoles s'ha de postular exactament el contrari.

²² Rodríguez del Padrón (1984: 30-45); cf. Impey (1980). Els editors no es pronuncien sobre la naturalesa de la font del traductor: la *General Esto-*

L'ús de la versió castellana anònima no es pot despatxar ràpidament, entre d'altres raons perquè és sistemàtic fins a extrems insospitats que permeten parlar, en alguns casos, no pas d'una traducció que en té en compte d'altres de manera puntual, sinó d'autèntica reescriptura d'una traducció precedent, a la qual s'apliquen tècniques de maquillatge estilístic i que, sovint, se sotmet a col·lació amb el text llatí de referència, a partir del qual es corregeixen errors de còpia del seu model castellà o del qual s'adopten lliçons que milloren el text (o que, ocasionalment, l'empitjoren quan el traductor selecciona un error del seu manuscrit llatí com a lectura bona). La relació del *Bursario* amb la versió castellana anònima es pot esquematitzar d'aquesta manera: (i) per a les epístoles XIX, XX i XXI el *Bursario* reproduïx *exactament* el text de la versió castellana anònima, almenys en el manuscrit de la BNM (en aquest cas, no ens ajuda gens l'existència d'un segon manuscrit del *Bursario*, conservat a la biblioteca del Palau Reial de Madrid, que ha perdut folis al principi i al final i que s'interromp a mitja epístola XVIII; vegeu Olivetto 2003);²³ (ii) les epístoles I, VII, VIII, IX, X, XII, XIV i XVIII són amb tota evidència

ria, o bé les (o algunes) epístoles en versió castellana amb circulació independent. En principi, la bibliografia sobre la historiografia alfonsina assumeix que els compiladors de les obres historiogràfiques traduïen *ad hoc* els materials que necessitaven. En el cas de les *Heroides*, es troben reparatides entre la segona (XIV, X, IV, IX, VI, XII, V i II, en aquest ordre) i la tercera parts (I i VIII) de la *General Estoria*, i la *Crònica general*, que conté la VII. També s'esmenten III i XVI-XVII a la primera part de la *General Estoria*, i es resumeixen XVIII-XIX a la cinquena part. És un bon terme de comparació la versió francesa glossada, de finals del segle XIII o principis del XIV, que es va interpolar parcialment, amb els mateixos mètodes, en la segona redacció de la *Histoire ancienne*. Vegeu-ne els detalls més avall, nota 38.

²³ L'únic exemple que aporta Garrido, un error comú absolutament diàfan, adquireix tot el seu sentit si es compara amb el text català. A XIX, 137, tant el text anònim com el *Bursario* duen l'error *las puertas per los poetas*: respectivament, «las puertas escriuen en sus viessos» i «las puertas discriuen en sus verssos» (Garrido 1992: 360). L'error, com és evident, deriva de la corrupció del català *poetes* («los poetas descriuen en lurs verssos») en *portes* en el manuscrit que va servir de model al traductor castellà.

reescriptures de la versió anònima de la Colombina; (iii) en les epístoles II, III, V, VI i XI hi ha rastres bastant evidents d'ús ocasional del text anònim (és un cas interessant VI, en general independent, amb clara influència de la versió castellana alfonsina, però que en els versos finals reescriu sistemàticament la versió anònima); (i iv) només les epístoles IV, XIII, XVI i XVII semblen del tot independents del text anònim, tot i que un examen més atent podria revelar indicis en una altra direcció.

Aquest no és el lloc per a una argumentació a la menuda de la relació entre aquestes versions hispàniques, que em reservo per a una altra ocasió, però no em puc estar d'il·lustrar-la amb un parell d'exemples. El primer és un passatge de l'epístola de Leandre a Hero (XVIII, 179-190), en el qual assenyalo en cursiva coincidències que no poden ser casuals; per exemple, ni el text llatí tot sol ni les glosses escolars més comunes al passatge no haurien pogut produir la primera frase («Paene manu, quod amo —tanta est vicina— tango»), i encara menys la relativa a les constel·lacions («Quid erit cum laeserit aequor / Plias et Arctophylax Oleniumque pecus?»). Compareu els tres textos:

(1) Traducció catalana

Jo tench quaix ab la mia mà ço que am, tan poca distància ha entre nós. Ha mesquí! Aquest acostament mou [a] mi sovén làgremes de penes. Lo desig que jo he de ésser ab la mia amiga no és altra cosa sinó tal com lo desig de Tàntalus, qui vol pendre les pomes que li fugen e seguir ab la bocha la sperança de la aygua que li fuix. O Heros! Jo null temps tendré tu sinó com l'aygua de la mar o volrà. Donchs negun iverne veurà mi ésser benaventurat. E jatsia que alguna cosa no sia menys ferma que lo vent e l'aygua, la mia sperança romandrà tostemps en vent e en aygua, jatsia que la mar sia torbada. Però encare és stiu. Què serà quant les steles Pèlias e Artòfilax e la cabra de Holenius torbaran la mar a dampnatge meu? O jo no conech quanta és la mia follia o, certes, amor farà metre mi, foll, dins en la mar. E no't cuyts que jo prometa a tu aquell temps qui és a venir [...] (f. 74v).

(2) Traducció castellana anònima

Yo tengo casy con la mi mano lo que amo, ¡tan poca distancia y a entre nos! ¡A mesquino! Aqueste mi acostamiento mueve a mí a

menudo a lágrimas de penas. El desseo que yo he de [ms. es de] seer con la mi amiga, *non es otra cosa* synon callo²⁴ como el desseo de Tantalus, que *quier tomar las maçanas que le fuyen e seguir con la boca la esperança del agua que le fuye*. ¡O Eros! Yo ningunt tiempo terné a t́y *synon quando el agua de la mar lo querrá*, pues ningunt ynierno *veré yo ser bien aventurado*. *E ya sea que ningua cosa sea menos firme quel viento e el agua, la mi esperança sentará todos tienpos en viento e en agua*, ya sea que la mar sea turbada. *Pero aún [es] est[á]o*. *¿Qué serás quando las estrellas Pelias e Arcofilax e la cámara de Alinpus turbarán la mar a daño mío? E yo non conosco quanta es la mi locura*, o por çierto amor fará meter aquella ora mi loco dentro los mares, *e non te cuydes que yo prometa a t́y aquel tiempo que es por venir [...]* (f. 54).

(3) *Bursario*

Yo tengo con ella quasi lo que amo, ¡tan poca distancia ay entre nos! Mas, ¡ay de mí! que esto *me mueve muchas vezes a lágrimas*; y el mi desseoso querer *¿qué otra cosa es syno querer tomar las fugitivas maçanas y aver esperança de alcançar las aguas que siempre me fuyen con la boca, como haze Tantaro, pues te yo no puedo aver sy no quando las aguas quisieren?* E segund esto, *nunca seré bien aventurado* en los tiempos del yvierno; *e como no sea cosa menos firme qu'el viento y el agua, en ellos será siempre mi esperança; pero agora estío es, ¿qué cosa es por qué me daña el mar? ¿E qué será quando las Pleyadas y Artelifaçes y la cámara de Oplenus turbarán el mar a daño mío?* Ca, çierto, *o yo no conosco la mi locura*, o el amor me fará entonçes entrar en la mar para engañarme. *E no te piensas que no te prometa esto para el tiempo que es por venir.* (Rodríguez del Padrón 1984: 189)

La identitat textual i la reescriptura essent evidents, el que resulta remarcable és la *cámara* d'Olenus compartida pels textos (2) i (3), que cercarem en va en Ovidi, en les glosses llatines o en la versió catalana. I tanmateix és en aquesta darrera que trobarem la clau (altrament fàcil) de l'error. En alguns manuscrits llatins, el terme genèric *pecus* és glossat a la interlínia amb el substantiu *capra*, i el fonament mitològic de l'al·lusió ovidiana és explicat

²⁴ La lliçó *callo* és un error de traducció —o de còpia en un manuscrit català— provocat per la confusió *t/c* a *tal*, llegit *call*.

amb una glossa marginal: «Olenius fuit quidam cuius capra translata fuit in celum et facta est figura, idest stella sui nominis» (és a dir, la constel·lació de la Cabra).²⁵ I, seguint el suggeriment, una cabra és el que hi ha en la traducció de Nicolau. Però la *cabra*, a mans d'un copista distret o del mateix traductor castellà, es va convertir per obra i gràcia d'una abreviatura sobreentesa en una *cambrà*, i finalment en una *cámara* que traeix la font del *Bursario*.

Un segon exemple, ara de l'epístola de Medea (XII, 31-44), permet fer-se càrrec de l'abast de l'operació de reescriptura practicada en el *Bursario* i, al mateix temps, del retorn puntual del seu autor a la font llatina. En aquest cas, acompanyo els textos implicats amb el text llatí, en el qual incloc, a partir del testimoni de manuscrits llatins,²⁶ una variant d'importància entre claudàtors i, entre parèntesis angulars, les glosses que tenia al davant Guillem Nicolau:

Accipit <in suo> hospitio iuvenes <socios> Aeeta Pelasgos <grecos>
 et premitis pictos corpora [vel pectora] Graia toros.
 Tunc ego te vidi, tunc coepi scire <inquirere>, quis esses;
 illa fuit mentis <cogitationis> prima ruina meae.
 Et vidi <te> et perii! Nec notis ignibus arsi,
 ardet ut <sicut> ad magnos pinea <de pinu> taeda deos.
 Et formosus <pulcher> eras et me mea fata trahebant <ducebant>:
 abstulerant oculi lumina nostra tui.
 Perfide, sensisti! Quis enim bene celat amorem?
 Eminet indicio prodita <manifesta> flamma suo <proprio>.
 Dicitur <Oeta pater meus>interea tibi lex, ut dura ferorum
 insolito <non consueto> premeres <cogeres> vomere <ad arandum>
 colla boum.
 Martis erant tauri plus quam <per alia> per cornua saevi <crudeles>,
 quorum terribilis spiritus <hanelitus> ignis erat.

(1) Traducció catalana

Mon pare Oeta reebé en son palau tu e tots companyons jóvens grechs, e vosaltres posàs vostres pits sobre los lits pintats. Ladonchs

²⁵ La glossa procedeix del manuscrit llatí *K* (citat a la nota 28), f. 133.

²⁶ Vegeu més avall, l'epígraf «Les glosses invisibles» i la nota 28.

jo viu tu, comensé a enterrogar qui eres. Aquella vista fo primer decahiment de la mia cogitació. Jo viu tu e morí, e cremé ab fochs no coneguts, axí com crema la teya del pi denant los grans déus. E tu eres bell e los meus fets me manaven, e los teus vulls tenían los meus. Tu, desleal, ho coneguist, car, qui pot cobrir amor, la fama de la qual és manifesta per son propri demostrament? Entretant, mon pare Oeta dix a tu en qual manera, si volias conquerir lo velló d'aur, havias a constrènyer a laurar los durs colls dels bous fers ab aradre desacustumat. Los bous de la deessa Martir heren pus cruels ab altra cosa que en los corns, lo alenda dels quals era foch terrible. (f. 46v)

(2) Traducció castellana

Mi padre Oeta reebé en son palau tu e tots companyons jóvens grechs, e vosaltres posàs vostres pits sobre los lits pintats. Ladonchs jo viu tu, comensé a enterrogar qui eres. Aquella vista fo primer decahiment de la mia cogitació. Jo viu tu e morí, e cremé ab fochs no coneguts, axí com crema la teya del pi denant los grans déus. E tu eres bell e los meus fets me manaven, e los teus vulls tenían los meus. Tu, desleal, ho coneguist, car, qui pot cobrir amor, la fama de la qual és manifesta per son propri demostrament? Entretant, mon pare Oeta dix a tu en qual manera, si volias conquerir lo velló d'aur, havias a constrènyer a laurar los durs colls dels bous fers ab aradre desacustumat. Los bous de la deessa Martir heren pus cruels ab altra cosa que en los corns, lo alenda dels quals era foch terrible. (f. 46v)

(3) *Bursario*

Mi padre Oetes recibió a t́y en su palacio con todos los mançebos griegos, e los *cuerpos* de Greçia durmieron en los lechos pintados. Entonçes te vi, e començé de *saber* quién eras, e la tu primera vista fue primero començamiento de la mi *voluntat*; e veyéndote pereçí, y ardió mi coraçón de fuegos no conoçidos, como arde la facha de pino delante los altos dioses. Tú eras hermoso, e los mis *bados* traýan que me bien pareçieses. Tus ojos atraýan a śy a los míos, e tu, desleal, conoçiste mi amor, malo de encobrir, ca la fama se demues-tra por su propio *juyzio*. Esto era en tanto que mi padre te dizía sy querías conquerir el velleçino de oro, cómo avías de costreñir los duros cuellos de los fieros toros con el no usado aradro. Los toros eran de Mares, cruels en otra cosa más que en los cuernos: el *spí-ritu* de los quales era fuego terrible. (Rodríguez del Padrón 1984: 143-144)

En el text (3), he assenyalat en cursiva sis llocs en què Juan Rodríguez del Padrón va recórrer al seu original llatí, només en un cas per corregir un error de còpia comès probablement per un copista del text català i transmès a la versió castellana (*fata* > **fats* > *fets* > *fechos* > *bados*), ja que en els altres tres hi trobem o bé un retorn fidel a la lletra de la seva font llatina (*scire* > *saber*, *spiritu* > *spiritu*), que almenys en un cas duia una lliçó diferent (*corpora* > *cuerpos*), o bé una traducció alternativa del mot llatí (*mentis* > *voluntat*), o bé, recurrent al llatí, la transmissió d'un error paleogràfic del seu model o un error de lectura del mateix autor (*indicio* > **iudicio* > *juyzio*). Contrastant amb aquest retorn minuciós i puntual a la font, però, crida l'atenció la transmissió de dos errors de còpia que hauria pogut corregir fàcilment: *començamiento* i *fama*. El primer, testimoniats en la versió castellana, podria remuntar a un manuscrit català; el segon podria procedir d'un manuscrit llatí, però és molt més probable que s'hagi comès ja en la transmissió catalana.²⁷

Valguin aquestes notes per demostrar el caràcter de la relació entre els textos i per plantejar la necessitat d'abordar l'estudi del *Bursario* del padronès des d'una nova perspectiva, atenta a aquest minuciós, i alhora contradictori, procés de reescriptura d'una versió preexistent. I en un altre sentit, no cal dir que arribar a datar amb una certa precisió el *Bursario* ens serviria de terme *ad quem* per a la datació de la versió castellana, però les incerteses sobre la biografia de l'autor no permeten sinó suposar que aquesta versió, com el *Bursario*, és anterior a 1441, l'any de l'ingrés de Juan Rodríguez del Padrón a l'orde dels frares menors. Podríem, doncs, aventurar que la traducció castellana va ser executada, no sabem on ni per qui, dins el primer terç del segle xv.

²⁷ Un únic cas podria fer pensar que l'autor del *Bursario* seguia el text català i no el castellà: l'error *tots* / *todos*, per *tos* / *tus*; amb tot, les múltiples evidències de relació textual amb un text castellà obliguen a explicar aquest cas d'una altra manera; no és impossible que un copista castellà hagués corregit *todos* > *tus*. Igualment, s'han d'explicar per una omissió del manuscrit de Sevilla les lliçons *primer decabiment* / *començamiento* / *primero començamiento*.

LES GLOSSES INVISIBLES

La glossa de Nicolau conservada en els marges del manuscrit sevillà és, com s'ha dit, el component més visible de la importància d'aquest testimoni. Tant formalment com en el contingut, aquesta glossa és un reflex molt exacte de l'aparat acadèmic dels manuscrits escolars llatins. Primer de tot, per la quantitat de gloses, que arriben a una mitjana de setanta per epístola. En segon lloc, pel sistematisme amb què cada glossa s'associa al seu lema amb crides alfabètiques, que és el reflex extern d'un altre sistematisme: la voluntat d'aclarir el que és al·lusiú, suplir el que és el·líptic, parafrasejar el que és concís, restituir els contextos retòrics, i, en darrer terme, informar sobre costums antics o sobre mitologia. D'aquí, també, l'enorme varietat. A part els problemes particulars d'edició que aquestes gloses puguin plantejar (avanço que em sembla fora de dubte que han d'acompanyar una futura edició de les *Heroides* catalanes), susciten l'interrogant sobre les seves fonts llatines. I per aquí anem a parar alhora al punt de partida de la traducció de Nicolau i a un dels punts d'arribada de l'editor: el model subjacent. No caldrà insistir, perquè ja ho han fet Morrás (2002) i Lluch (2004), en la importància que té la determinació del model subjacent de les traduccions tant per editar-les com per valorar amb instruments objectius i sense prejudicis teòrics ni estètics la tasca dels traductors medievals. Només la fortuna, de manera excepcional, proporciona *el* manuscrit concret o un manuscrit molt pròxim. Quan la fortuna no acompanya l'editor, no hi ha cap més remei que percaçar reflexos parcials d'aquest model entre la tradició llatina conservada i reconstruir un text que només té existència virtual però que aspira a suplanter provisionalment un manuscrit que va tenir una existència material. En condicions normals, aquesta cerca s'executa a partir de la selecció de variants textuals testimoniades en la tradició. El nostre cas és una mica diferent. Certament, les variants són una guia, però mai no del tot segura per la complexitat d'una tradició manuscrita tardana en què la contaminació és norma i en la qual, a més a més, s'acullen una o més variants textuals en forma de glossa interlineal que ofereix al lector, i eventualment a un traductor, la possibilitat de triar entre dues, i de vegades tres o quatre, lliçons alternatives. Però les condicions del nostre text

són diferents també per una altra raó: la presència de materials addicionals, uns de visibles i uns altres d'invisibles, és a dir, introduccions a les epístoles i glosses marginals d'una banda, i el rastre de glosses lèxiques i gramaticals en el text, de l'altra. Que les introduccions a les cartes segueixin fidelment les del comentari de Guillem d'Orléans, amb el qual coincideixen també algunes glosses marginals, restringeix el terreny i ens porta necessàriament cap a manuscrits que hagin incorporat els *Bursarii*, però en el quals aquest material convisqui amb glosses d'altres procedències si volem donar compte de tots (o quasi tots) els *marginalia* incorporats per Nicolau i de les seves solucions de traductor. En segon lloc, la selecció de les variants de les introduccions a les epístoles permet restringir encara més el cercle, i a la pràctica anem a parar a molt pocs testimonis conservats: els cinc que en l'edició d'Engelbrecht (2003) constitueixen el grup B, dos dels quals, conservats a Copenhague i a París,²⁸ porten en exclusiva, contra la resta de la tradició, una versió ben diferent de la introducció de Guillem d'Orléans a l'epístola XI coincident amb la traducció catalana,²⁹ i permeten —molt espe-

²⁸ Copenhague, Kongelige Bibliotek, ms. 2013 4° (s. XIII), i París, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 7996 (s. XIV), que designo *K* i *Pe*, respectivament, segons les sigles de l'edició de Dörrie (Ovidi 1971), corresponents a les sigles *b* i *p* d'Engelbrecht (2003). A diferència de *Pe*, un manuscrit parisenc que conté només les *Heroides*, el manuscrit *K* és un volum ovidià factici, la segona part del qual conté les *Heroides* (ff. 67-143v); malgrat les afirmacions d'Engelbrecht sobre el possible origen alemany d'aquesta part (2003: II, XXIII), hi ha ocasionalment glosses i proverbis en francès (vegeu més avall, n. 35). Adverteixo que l'establiment de grups a l'edició d'Engelbrecht es refereix a la forma de transmissió del text dels *Bursarii*, i, doncs, no té valor per a la filiació del text de les *Heroides*, i només parcialment per a la dels *Bursarii* (en el cas que ens ocupa, els manuscrits *K* i *Pe* depenen clarament d'un mateix subarquetip). Per al cens complet dels manuscrits que transmeten els *Bursarii*, vegeu Engelbrecht (2003: II, XI-XXIII), que amplia substancialment un seu cens anterior (Engelbrecht 1991) i el de Shooner (1981).

²⁹ Vegeu el text català (amb la *intentio* procedent de la versió castellana en cursiva i entre claudàtors) i, a continuació, la mateixa introducció segons la versió dels manuscrits llatins *K* i *Pe*: «Machareu fo fill de Eolus, rey dels vents, e Canace filla, que vingueren a açò que jagueren ensemps, e Canaçe, prenys, parí un fill, lo qual, pus que ho sabé, [Eolus] manà que fos donat a cans e a lops e ésser devorat. A la filla sua tramès una spasa per un seu fami-

cialment el del Copenhague—donar compte de totes les particularitats del text català en la immensa majoria dels casos: les variants textuales que testimonia (sigui en el text, sigui com a lliçons alternatives), les tries lèxiques, les solucions de traductor i —i això és molt important— també les glosses marginals, en una proporció altíssima. Només donaré dues dades: de les 74 glosses marginals a l'epístola XVIII, una seixantena estan documentades en els dos manuscrits citats (normalment coincidint-hi); en el cas de XIX, de 68 glosses se n'hi documenten 63.

Aquests manuscrits llatins diguem-ne estàndard presenten quatre grans categories de glosses: (i) glosses gramaticals, especialment sintàctiques (del tipus *sic construe*) al marge, en alguns casos amb referència a figures retòriques i a detalls de gramàtica; (ii) glosses sinonímiques i ocasionalment restitucions d'elements de la frase sobreentesos, a la interlínia; (iii) paràfrasis, aclariments del sentit i reconstruccions del context discursiu; (iv) informacions de caràcter mitològic, històric i de costums antics.³⁰ D'aquestes categories, (i) i (ii) determinen el text de la traducció; (iii) i (iv), en canvi, van a parar sistemàticament als marges.

La selecció d'aquests manuscrits de referència permet reconstruir el procés de traducció i el procés simultani (tot i que físicament pugui ser ulterior) de relacionar aquest resultat amb unes glosses marginals que expliquen, completen, supleixen o infor-

liar, per la qual se ouçies, axí com féu. Entenció és del actor de rependre hòmens e fembres de amor no leguda per Canaçe e Machareu, qui eren germans e-s mesclaren carnalment. [*Entención es de Canaça rogar a Machareu que sotierre a ella muerta, e los buesos de su fijo meta en un cántaro o tinaja*]» (f. 42r/v); «Macareus fuit filius Eoli regis ventorum, Canace autem filia, qui ad hoc devenerunt quod simul concubuerunt, unde Canace impregnata peperit filium, quod proutquam Eolus scivit, precepit puerum dari canibus et lupis ad devorandum, et filie sue misit ensem per quendam famulum suum ut se interficeret, sicut fecit. Intencio Ovidius est reprehendre viros et mulier<i>es ab amore illicito, et hoc per Canacem et Macareum, qui cum fratres erant simul se miscuerunt. Intencio Canaces est ut Macareus eam mortuam sepeliat et ossa filii in urna reponat, sic dicens» (K, f. 102v, Pe, f. 25).

³⁰ Per a la categorització de les glosses gramaticals, vegeu Reynolds (1996: 28-33), amb bibliografia. És útil també Black (2001: 275-330), basat exclusivament en manuscrits escolars italians.

men. Si, davant un text glossat d'aquestes característiques, un traductor s'aplica metòdicament a (1) la reconstrucció de l'ordre de la frase i la recta identificació del sentit dels mots, i (2) secundàriament a la comprensió del vers, o versos, d'acord amb paràfrasis que recomponen l'argumentació o fan explícit el sentit implícit del passatge, hi ha poc marge per a la discussió, en el fons merament teòrica, sobre si tradueix *verbum verbo* o *ad sententiam*, perquè les dues modalitats aparentment oposades s'alimenten l'una a l'altra en aquesta manera de treballar, molt fidel, certament, a la lletra del text i a la de les glosses, i per això mateix allunyada del que entenem com a literalitat estricta. Dit altrament, la fidelitat a la lletra del text ho és a una lletra que inclou la seva explicació. Per això, malgrat l'estricta separació de text i glossa en la traducció, les dues operacions de traduir i glossar vénen a ser dues manifestacions d'un únic procés —tot i que el fet de separar les dues operacions implica una actitud de respecte per la lletra del text ovidià i la renúncia conscient a una traducció parafràstica o amplificadora.

En un altre lloc (Pujol, en premsa) he exemplificat amb un cert detall la relació que s'estableix entre el manuscrit llatí que usava Nicolau, glossat al marge i a les interlínies, d'una banda, i la traducció resultant, al seu torn també enriquida amb glosses en diàleg continuat amb el text, de l'altra. Per això m'aturaré només en dos aspectes molt puntuals de l'ús de glosses llatines en la traducció: de quina manera el text de la traducció és el resultat de la convergència de glosses sintàctiques i de glosses lèxiques o explicatives interlineals (de vegades, però, disposades al marge), i fins a quin punt les glosses sinonímiques interlineals guien la mà del traductor a l'hora de fer les seves tries lèxiques, de duplicar amb sinònims o, senzillament, de cometre errors de traducció.

Un bon exemple del primer aspecte el tenim en aquest passatge de l'epístola d'Hero (XIX, 1-2), que presento acarat al text llatí i a les glosses sintàctiques i lèxiques procedents del manuscrit llatí *K*:

Leandre, vine a mi per ço que puxa haver de fet la salut que tu as tramesa a mi per paraules. Tota trigua que retarda los nostres goigs és longa a mi. (f. 75v)

Quam mihi misisti verbis, Leandre, salutem / ut possim missam
rebus habere, veni!

Construe: O *Leandre*, *veni* ad me, *ut possim habere rebus*, id est
in rei efficacia, *salutem missam michi* a te, quam *salutem missa
michi verbis*.

verbis: per verbis; *Leandre*: o Leandre; [v. 2]: ut ita sit in re ut in
verbis; *rebus*: in re vel in effectu; *veni*: ad me. (f. 134)

Igualment, vegeu aquest passatge de la carta de Leandre (XVIII,
203-204):

mas prech-te que faces los teus prechs votius sien ajustats a aquells
que jo fas, que la mar fenescha la sua tempestat. (f. 74v)

Sed ut et mare finiat iram, / accedant quaeso fac tua vota meis.

Construe: *sed queso quod tua vota accedant* votis meis, ut, id est
etiam vel quod, *mare finiat iram*, id est turbationem, quasi dicat
precare quod tempestas maris finiatur.

ut: certe vel etiam; *iram*: tempestatem suam; *accedant*: adiun-
gantur; *queso*: precor te; *tua vota*: preces votivas; *meis*: precibus
votivis. (f. 133v)

O aquest altre provinent del mateix lloc (XVIII, 5-6):

Mas no-m són favorables; car per què detenen la mia voluntat ni
lexen mi cuytadament nadar per l'aygua, qui és comoguda? (f. 70)

Sed non sunt faciles. Nam cur mea vota morantur / currere me mota
nec patiuntur aqua?

faciles: michi favorabiles; *nam*: quia; *mea vota morantur*: volun-
tatem meam detinent; *patiuntur*: permittunt; *aqua*: per aqua. (f.
129v)

Els exemples s'expliquen sols. Com aquests, n'hi ha molts d'al-
tres. Ara, la tria dels dos darrers no és atzarosa, perquè permet
introduir la qüestió, no gens menor, del lèxic del traductor. L'e-
xamen minucios de les glosses lèxiques llatines és fonamental
per tal de no prejudicar-lo. De fet, resultaria relativament fàcil estu-
diar les seves solucions lèxiques com a reflex molt sistemàtic del
que trobava glossat a les interlínies. Ara mateix ha sortit la forma
llatina *vota*, amb dues solucions diferents en els dos passatges, i

no s'escapa a ningú que la diversitat de les solucions respon a la diversitat de les glosses. De fet, un cop d'ull a les diverses formes de *votum* (*votum*, *voto*, *vota*, *vois*) al llarg de tota la traducció mostra com apareixen sempre traduïdes en funció de la glossa que Nicolau tenia al davant. Així veiem com, amb una única excepció que probablement conté un error (*delits*), quan no hi ha glossa (o quan les glosses repeteixen el mot *votum*), Nicolau tradueix sistemàticament *vot(s)* i, en menys casos, *desig(s)*. Sempre que s'aparta d'aquestes solucions és perquè hi ha una glossa que l'hi indueix:

- V, 5 *vois*: desiderii = desigs
 V, 59 *vois*: precibus [votivis] = prechs desijosos
 VI, 152 *vois*: desiderii = desigs
 XVI, 170 *voto*: amore = devoció
 XVII, 264 *voto*: desiderio = desig
 XVIII, 5 *vota*: voluntatem = voluntat
 XVIII, 204 *vota*: preces votivas = prechs votius
 XIX, 96 (*mea*) *vota*: tuum adventum = la tua venguda

I, naturalment, és cap a la glossa que hem de mirar davant les addicions, les traduccions explicatives, la duplicitat de solucions o, directament, davant manifestos errors de traducció que no ens hem de precipitar a atribuir al traductor. Un parell d'exemples de cada un dels dos darrers fenòmens valdran per tots.

A V, 19-20 llegim què diu Enone a Paris: «Paré moltes vegua-des los fills [sc. fils] departits per malles o per màcules de sanch de les feres, e soven mené los teus cans leugers per los alts munts» (f. 17). Que els fils d'una xarxa siguin departits o bé per malles o bé per taques de sang és més aviat estrany; prou que ho va veure el traductor —o un copista— castellà, que va simplificar el pasatge per esquivar el problema traduint tot el fragment «los fills [...] de les feres» per «las redes», qui sap si induït pel lloc corresponent de la *General Estoria* («tendi las redes»). El problema ve del text llatí: «Retia saepe comes maculis distincta tetendi, / saepe citos egi per iuga longa canes». O millor: de les dues accepcions del llatí *macula*, que el glossador va consignar amb escrúpol escolar i que el traductor va seguir amb escrúpol de deixeble aplicat:

retia dico distincta (...) inter maculas: vel maculas vocat nodos retium, vel maculas, sanguine ferarum maculosas. (K, f. 82) (cf. Pe, f. 11: maculis appellat nodos vel foramina que sunt inter nodos.)

Exactament el mateix comportament d'un glossador explica que «et per taediferae mystica sacra deae» (II, 42) es tradueixi com «e per les coses sagrades e figuratives de la deessa Ceres o Cibeles» (f. 5). En aquest cas, al costat de la glossa «*mística*: figurativa», el glossador, tot i haver identificat amb encert la deessa portadora de torxa amb Ceres, va considerar l'alternativa d'una altra deessa relacionada amb l'agricultura: «*dee*: Cereris vel Cybeles» (f. 71). I Nicolau el va seguir escrupolosament.³¹

Anem als errors. A IV, 12, Fedra diu de Cupido que «regna e ha poder en los senyors de les coses» (f. 12; BC, ms. 1599, f. 1), traduint «regnat et in dominos ius habet ille deos». L'estranyesa davant l'expressió «los senyors de les coses» no és injustificada, i no sabem si no devia resultar estranya també al traductor, que en aquest punt obrava, com sempre, refiat cegament de la seva font llatina. Només que aquesta vegada la font contenia un error que, sortosament, es pot documentar. El manuscrit llatí *Pe* glossa a la interlínia «*dominos*: terrarum» (f. 8), que fa sentit del tot ('els senyors de les terres'); però el manuscrit *K*, amb el qual tan sovint coincideixen les solucions de Nicolau, transmet un error de còpia a la glossa, i converteix *terrarum* en *rerum* (f. 77v), que desemboca fatalment en la lectura de Nicolau.

Un cas extrem de fins a quin punt Nicolau fa reposar les seves decisions en l'autoritat del seu manuscrit, el tenim a II, 123-124. Els versos «sive die laxatur humus, seu frigida lucent / sidera, prospicio, quis freta ventus agat» són traduïts així: «O sia de dia, quant la gent humana és lassada, o quant les steles fredes luen en lo çel, jo quart en lo çel quin vent mou la mar» (f. 7). Sorprèn, naturalment, la mala traducció de *humus* per 'gent humana', que no és cap badada del traductor. Tot el passatge s'explica per les glosses de *K*, inclosa la gent humana:

³¹ Noteu que el traductor va evitar l'adjectiu *taediferae*, 'portadora de torxa', malgrat que els manuscrits llatins tenen glosses marginals explicatives, perquè el nom —els noms, de fet— feia innecessari l'atribut.

humus. Dicitur laxari per ·x·, id est relaxari de die, quia tunc in loquendo a terrenis operibus homines se relevant et relaxant; vel quia de die lassantur homines operando et tunc debet scribi lasatur per ·s·.

sive die laxatur: id est, sive sit dies; *humus*: gens humana; *sidera*: stelle; *prospicio*: procul aspicio; *agat*: moveat (f. 73)

El més curiós del cas és que Guillem Nicolau sabia perfectament què vol dir *humus*, que tradueix sempre per ‘terra’ justament quan no té cap glossa al davant.

Acabaré amb un últim exemple, que té l’interès lexicogràfic afegit de mostrar com el camí de la glossa lèxica a la traducció pot ser la via d’entrada d’un gal·licisme literari. El lloc és novament a l’epístola d’Enone (V, 17): «Quis tibi monstrabat saltus venatibus aptos [...]?» El sentit del llatí *saltus* és molt ampli, des de ‘terra boscosa’, ‘prat, pastura’, ‘garriga’ fins a ‘congost’ o ‘torrentera’, i no sempre és clar en quin d’aquests sentits cal entendre el mot en els passatges ovidians on apareix.³² En cada una de les tres ocurrences a les *Heroides*, Nicolau opta per una solució diferent: a IV, 169 és traduït per «munts», i a V, 124, seguint una glossa que explica la metàfora, per «lo meu lit» («*saltus meos*: methaforice loquitur, id est lectum meum, in quo solebat iacere sicut in saltu iacent fere bestie», *K*, f. 84). En el passatge que ens ocupa, llegim «Qui mostrave a tu les landes aptes a cassadors [...]?» (f. 17) En català, *landa* és un mot molt poc fre-

³² Vegeu *LD*, s.v. 2 «saltus», 1: ‘a woody district, uncultivated but used for pasture, a forest-pasture, woodland-pasture, woodland (level or mountainous)’; i 1.2: ‘a narrow pass, ravine, mountain – valley’. Així, sense moure’ns de V, 17, mentre que la traducció catalana moderna prefereix ‘torrenteres’ (Ovidi 1927: 23), i l’anotació de Knox el sinònim «defiles» (Ovidi 1995: 146), Lewis i Short inclouen el vers ovidià en l’exemplificació literària del primer significat, (*LD*, s.v. 2 «saltus», 1.1), reflectit per exemple en les traduccions de Moya («bosques») (Ovidi 1986: 31) i de Showerman («coverts») (Ovidi 1914: 59). A *Ars* I, 95 i 311 i *Am.* II, 9a, 20 té clarament el sentit de ‘prat, pastura, garriga’; a *Met.* II, 498 i 689, V, 577 i XIII, 870 el significat es mou entre els dos terrenys (‘boscos’, ‘fondalades’). La versió de V, 17 a la *General Estoria* es fa ressò de l’ambivalència significativa duplicant el substantiu: «las sieras, e los sotos» (Brancaforte 1990: 319); la traducció francesa d’origen napolità angeví i la seva descendència italiana eviten el problema: «les tours et les voies», «le vie e modi» (Barbieri 2005: 212 i 325).

qüent, d'importació occitana i francesa; si deixem de banda una ocurrencia en els *Proverbis* de Guillem de Cervera (dit altrament Cerverí de Girona), que és un text en occità, els únics textos catalans en què Coromines (*DECLC*, s.v. *landa*) documenta el mot són traduccions: del francès *El fill del senescal d'Egipte*, o de l'italià (on, de fet, és un gal·licisme) la *Commedia* d'Andreu Febrer. En francès, una *lande* és una extensió de terra plana amb vegetació de matolls, una garriga, i una *landa* no desdiu gens del context, sobretot si ens fixem que «venatibus aptos» esdevé «aptes a cassadors» gràcies a una glossa que aclareix: «*venatibus*: venatoribus». Tanmateix, podria costar d'explicar el recurs a un gal·licisme quan pocs versos abans havia recorregut a «munts» per traduir *saltus* en un context molt semblant («sic tibi secretis agilis dea saltibus adsit», IV, 169).³³ La resposta, també aquí, cal anar-la a buscar a les glosses: el manuscrit *K* explica *saltus* amb una glossa interlineal *ladas* (f. 82), que no sé sinó interpretar com la forma llatina medieval del francès *lande*, amb pèrdua de l'abreviatura.³⁴ Tot i que, en rigor, aquesta glossa no cau exactament dins la categoria del que Reynolds anomena «translation glosses», és a dir, glosses lèxiques que recorren a les equivalències en llengua vernacla (1996: 61-72), sembla evident que la tria de la forma llatina d'un mot d'ús corrent en el francès literari del segle XIII respon a un fenomen semblant, sobretot quan el mateix manuscrit *K* presenta ocasionalment glosses en francès.³⁵ És un

³³ Com a mot totalment aliè, en tot cas, el va percebre la tradició castellana: a la traducció anònima, les «landes» han esdevingut unes genèriques «tierras», al seu torn probable origen de l'error transmès pel manuscrit editat del *Bursario*, un incongruent «estrellas». Per a la *General Estoria*, vegeu la nota anterior.

³⁴ No he sabut trobar aquesta glossa en cap altre dels manuscrits que he consultat, cosa que no fa sinó accentuar el parentiu entre el comentari que transmet *K* i la traducció catalana; però, sempre en l'àmbit gramatical, confirma aquesta solució lèxica una glossa a un lloc de l'*Alexandreis* («Tot nemo-rum saltus», I, 437) que remet directament al mot francès: «*saltus*: landes galli-ce» (Gautier de Châtillon 1978: 504). Per al llatí *landa*, amb el sentit de 'garriga' que conserva en francès, vegeu la documentació aportada per *GML*, s.v. 1 «landa»; *MLLM*, s.v. «landa»; *DMLBS*, s.v. «landa», 1, i *LLMA*, s.v. «landa», 1.

³⁵ Vegeu, per exemple, la glossa marginal a «sponsor et obses» (II, 34): «*sponsor*: id est plegius; *obses*: id est 'ostaiges'» (*K*, f. 70v). La glossa se super-

cas ben revelador de fins a quin punt totes i cada una de les paraules de la traducció catalana han de ser mesurades i valorades a la llum de les glosses gramaticals llatines.

FINAL: GLOSSES AL MARGE I DISCURS AMORÓS

De *landes* com la del darrer exemple en van plenes les novel·les de Tristany i de Lançalot que, segons Bernat Metge, llegien les dones del seu temps al costat de les *Epístoles* ovidianes. Aquesta associació de les heroïnes antigues amb els amants i els cavallers prestigiosos del *roman* cortès no és gens gratuïta. No hem d'oblidar mai, perquè és una de les claus de la difusió tardomedieval de l'obra, que les *Heroides* són epístoles majoritàriament femenines enviades als herois corresponents, molts dels quals relacionats amb la guerra de Troia. Per tant, en l'esforç de Guillem Nicolau per fer un servei als lectors —i lectores— amb les glosses marginals que extreia del seu manuscrit, on diverses generacions de mestres de gramàtica havien anat sedimentant la seva lectura d'Ovidi, hi ha més que la voluntat de satisfer la necessitat d'informacions històriques, mitològiques o etnogràfiques; es tractava també d'explicar i travar uns discursos suavis en forma epistolar que constituïen un autèntic compendi de saber amorós. I tant com ho era el text, podien ser-ho també les glosses. En aquest sentit, l'exercici d'aïllar totes les glosses relatives a l'amor revela l'atenció primordial a alguns temes que justament la literatura del segle xv explotarà del dret i del revés, en vers i en prosa, i permet, per tant, una valoració més exacta del

posa a d'altres d'interlineals, que expliquen «*sponsor*: promissor» i «*obses*: fideussor». La traducció catalana reflecteix la mateixa duplicitat (i el mateix llenguatge jurídic), i el binomi original es multiplica en «prometedor o peniora o reçena» (f. 4v); els dos darrers termes semblen dependre, respectivament, de «plegius» 'garantia en un tracte' i de «ostaige» 'penyora, ostatge'. Ha estat observat el caràcter molt escadusser de les glosses vernacles en manuscrits ovidians, contrastant amb l'abundància de glosses lèxiques en vulgar en manuscrits escolars d'Horaci o Juvenal (Hunt 1991: I, 63; amb tot, com lamenta el mateix autor, no s'ha abordat encara l'estudi sistemàtic dels manuscrits glossats francesos (1991: I, 10-112 i 18)).

paper que el comentari, completant i ampliant el text ovidià, havia de tenir en la constitució de noves formes d'expressió i d'anàlisi de la passió amorosa.

Per exemple, és remarcable la importància de les passions de l'esperança i la por, centrals en el plantejament conflictiu de l'amor en la poesia d'Ausiàs March. Només cal recordar, entre d'altres, el vers «ésser no pot ma sperança por vença» (XLIII, 12) i llegir-lo a la llum de la glossa a *Her.* IX, 43 («e la temor que he del mal és menor que la duptosa sperança, e la sperança que jo he del bé és menor qu'ella», f. 34v), que reproduïx juntament amb el seu model llatí, sempre segons el manuscrit *K*:

Esperança es de bien que es avenirero, como [miedo] es de mal. E a las vegadas es mayor la esperança quel miedo, e así el miedo es vencido por la esperança; a vegadas es el contrario, e aquella ora la esperança es vencida por el miedo. (f. 27v)

Spes est de bono futuro, timor de malo. Sed quandoque maior est spes quam timor, et sic timor vincitur a spe; quandoque fit e contrario, et sic spes vincitur a timore. (f. 96v)

Resulta interessant, des del mateix punt de vista, la qüestió d'amor plantejada a la glossa a XVIII, 175-178, per a la qual no he sabut trobar cap model llatí. Vegeu la versió del text ovidià i la glossa que l'acompanya:

Jo no sé si amaria més ésser remogut luny de tot lo món e haver de luny la sperança de la mia dona, que ara, com ella és pus prop e m'escalfa per la flama pus acostada a mi, e he tots temps la sperança e no la cosa. (f. 74)

Así que paresçe que quiere fazer una qüestión: ¿Quál ha mayor pena, entre aquel que es lueñe de su amiga o aquel que es çerca? Nin el uno nin el otro non la puede aver, mas están en esperança. Aquel que es lueñe ha más luenga esperança e por consiguiente más luenga pena, e aquel que es más çerca que[ma] más fuerte. (f. 54)

Curiosament, aquest passatge i l'anterior van cridar l'atenció de Joanot Martorell: en el primer cas, va incorporar al *Tirant lo Blanc* el text ovidià, sense la glossa sobre les passions; en el segon, va saber incorporar text i glossa a l'hora de plantejar el

seu dilema en forma de qüestió, gràcies precisament al fet que la glossa és una qüestió (Pujol 2005: 213-214).

Es podrien afegir uns quans llocs més a la llista. Només a XIX hi tenim glosses com aquestes, relatives a la intensitat amb què l'amor afecta les dones, i, sobretot, als perills de l'absència amorosa i a la força amorosa de la vergonya, totes documentades, d'altra banda, en els esmentats manuscrits llatins:

XIX, 7: Axí com lo cors és pus flach a les donzelles tendres, axí és la pensa pus flaua. (f. 75v)

Quando ome o muger se aman yualmente, el amor agravia menos al ome que la fembra, ca sy el ome trae una carga, non ha tan gran trabajo como la fembra. (f. 54v)

Quando equaliter se amant homo et mulier, tunc amor ille minus gravat hominem quam feminam, sicut videtur quod homo non tantum deprimitur aliquo pondere quam deprimeret mulierem si temptaret illud vel portaret. (f. 134)

XIX, 109-110: mas tem totes aquestes coses, car, qui és aquell qui ha amat segurament? E la distància dels lochs força los absents tembre moltes coses. (f. 78)

Quanto los amantes mejor pueden fazer ynjurìa el uno al otro. (f. 56v)

locus, id est oportuna loci distancia. Quando amator et amica distant, melius possunt iniuriari unus alii. (f. 136)

XIX, 171-172: E volria que aquesta vergonya que havem qui-ns força a amar tant, o la temerosa amor que havem... (f. 79v)

Quando algunt amante ha alguna verguença, por fuerça ama más. (f. 57)

Porque muchos miedos ha en amor. (f. 57)

cogit dicit, quia quando amator pudorem habet de aliqua magis amat, et sic pudor cogit eum. (f. 137v)

La proximitat dels temes ovidians —i de les glosses— als motius de la lírica amorosa posttrobadoresca pot fer menys sorprenent que, en dues ocasions significatives, Guillem Nicolau hagi superposat *dicta* ovidians, procedents de les glosses llatines, i *dicta* del trobador àulic català per excel·lència, Cerverí de Girona. En el primer cas, l'autor va trobar en les glosses llatines l'associació

del passatge comentat amb un altre vers de les *Heroides*, al seu torn associat a un proverbi en francès. És possible que el recurs al vulgar francès en el seu model li suggerís d'usar uns versos en el seu vulgar català, però és sobretot la seva memòria literària la que el va dur a enllaçar el vers d'Ovidi amb uns versos dels *Proverbis* de Guillem de Cervera —significativament designat Cerverí— que formulen exactament la mateixa idea i que probablement en depenen. La traducció castellana de la glossa, que acaro amb el lloc corresponent del manuscrit *K*, ha conservat parcialment el text en català:

IV, 29-32: Algun pler és pendre les pomes dels rams carreguats e cul·lir ab la unglà leugera la primera rosa elegida sobre les altres. Emperò, aquella juvenil castedat en la qual jo visquí sens crim és loadora de crim de amor no acostumat. (f. 12v)

Faze comparaçión de sí mesma a la rosa. Ya sea que alguna, pues que es corronpida, non se deva conparar a la rosa, enpero la castidad en que me yo so avida syn crimen deve [ms. deuo] seer loada; yo puedo seer a rosa conparada. E aquella castidad en que me yo so servada syn crimen deve seer represa como he bevido sin crimen castamente, pues so tan fermosa. De aquesta fizo aquestos viesos Cerverí: «a greo enseps seran foltat e savisa; a grand contraste están castidat e fermosura».³⁶ (f. 13)

sic tamen, ita continua, ita comparavi me rose, quamvis nulla nisi incorrupta debeat rose comparari, *tamen sic ille candor*, id est illa castitas, *quo*, id est qua castitate, *gessi sine crimine*, id est habui me, *erat notandus*, id est laudandus, *ab insolita labe*, quia sine labe vixi debeo laudari et rose comparari. Vel ex illo versu continua, «fama velim queras, crimine nostra vacat» [*Her* IV, 18], *sic vere fui casta*, *tamen sic*, quia in tali statu castitatis me habui, *ille candor*, illa castitas *quo gessi me sine crimine erat notandus*, id est reprehendendus, *a labe insolita*, id est quia casta fui, quasi dicat bene debeo culpári quia caste vixi, ideo quod fui tam formosa. Unde «lis est cum forma magna pudicitie» [*Her* XVI, 290]; vel in romano: «bien est droit que bele fame pute soit». (*K*, f. 78r; cf. *Pe*, f. 8r, que en comptes del proverbi francès en porta un de llatí: «conveniunt raro forma, pudica caro»)

³⁶ *Proverbis*, cobla 88: «a grieu ensemps seran / foldats e saviesa: / ab gran contrast estan / castedats e bellesa» (Guillem de Cervera 1991: 33).

El segon lloc és encara més revelador, i s'explica pel mateix tipus d'associació en la memòria del glossador. Compareu el text d'Ovidi, la glossa de Nicolau i la glossa llatina marginal corresponent, comuna als manuscrits *K* i *Pe*:

XX, 25-26: No son jo per natural enginy ni per exerciçi tan savi que jo pugués haver enganada tu. O donzella! Creu-me tu que tu as fet mi enginyós. (81v)

«Fac tantum incipias, sponte diserta eris» [*Ars am.* I, 610]. Quiere dezir: 'Comiença el exerciçio de amar, luego ende serás sotil'. Por aquesto dize el Cerverí que «amor dobla el engenio». ³⁷ (f. 58v) *usu*: exercicio, sicut sunt plures. Unde illud: «Fac tantum incipias sponte disertus [desertus *K*] eris». (*K*, f. 138v; *Pe*, f. 50)

Aquesta insòlita concordança entre Ovidi i Cerverí em sembla, en 1390, ben emblemàtica de com la novetat ovidiana que Guillem Nicolau va introduir en les lletres catalanes s'integrava naturalment en el gran mar de la literatura amorosa cortesa que, a la llarga, hauria de contribuir a transformar.³⁸ D'això se'n diu, seguint la lletra de Bernat Metge invocada al començament, «al·legar dits de trobadors e les Epístoles d'Ovidi».

³⁷ «De pena'n mal e de mal en martire», v. 13: «qu'amor doble l'angeny» (Cerverí de Girona 1947: 319). Per a la difusió d'aquesta cançó, vegeu Pujol (2005: 213, nota).

³⁸ Aquestes dues citacions aïllades contrasten amb el comportament del traductor i glossador de les *Heroides* franceses de finals del segle XIII, inserides a la secció troiana (tècnicament, la versió *Prose V* del *Roman de Troie*) de la segona redacció de la *Histoire ancienne jusqu'à César*, d'origen angeví napolità. Una versió italiana coetània ha conservat quatre epístoles amb l'afegit de glosses (també d'origen francès), algunes de les quals citen de manera més o menys explícita composicions líriques franceses (per exemple, del Châtelain de Coucy), d'acord amb la tendència de la traducció a accentuar o amplificar en clau cortesa els motius pròxims a la poesia de trobadors i de *trouvères*. Vegeu Barbieri (2005) i (2007).

FONTS

1. *Traducció catalana de Guillem Nicolau*
 - (i) París, BNF, ms. esp. 543 (text complet: I-XIV, XVI [1-38 i 143-378] –XXI [1-14]).
 - (ii) Barcelona, BC, ms. 1599 (fragment: IV, 1-67).
 - (iii) Sevilla, Biblioteca Colombina, ms. 5-5-16 [traducció castellana anònima; text com (i)].

2. *Traducció castellana de Juan Rodríguez del Padrón (Bursario)*
 - (iv) Madrid, BNM, ms. 6052 (text complet: I-XIV, XVI [1-38 i 143-378] – XXI [1-14]; XIX-XXI = (iii)).
 - (v) Madrid, Real Biblioteca, ms. II/2790 (text com (iv); ha perdut I, part de XVIII i XIX-XXI).

3. *Manuscrits llatins de referència (glosses)*
 - (vi) Copenhague, Kongelige Bibliotek, ms. 2013 4° (ed. Dörrie: *K*; ed. Engelbrecht: *b*).
 - (vii) París, BNF, ms. lat. 7996 (ed. Dörrie: *Pe*; ed. Engelbrecht: *p*).

OBRES CITADES

- Avenoza, Gemma, 1994. «Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació», in *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, ed. C. Romero i R. Arqués, Pàdua: Programma, pp. 89-102.
- Badia, Lola, 1993. *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València – Barcelona: PAM.
- Barbieri, Luca, 2005. *Le «epistole delle dame di Grecia» nel «Roman de Troie» in prosa*, Tübinga – Basilea: Francke, «Romantica Helvetica», 123.
- Barbieri, Luca, 2007. *Les «Epistres des dames de Grece». Une version médiévale en prose française des «Héroïdes» d'Ovide*,

- París: Champion, «Les Classiques Français du Moyen Age», 152.
- Black, Robert, 2001. *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boeci, 1873. *Libre de Consolacio de Philosophia lo qual feu en lati lo glorios doctor Boeci*, ed. Àngel Aguiló i Bartomeu Mun-taner, Barcelona: Biblioteca Catalana.
- Brancaforte, Benito, 1990. *Las «Metamorfosis» y las «Heroidas» de Ovidio en la «General Estoria» de Alfonso el Sabio*, Madison: The Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- Cerverí de Girona, 1947. *Obras completas del trovador Cerverí de Girona*, ed. Martín de Riquer, Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- Dagenais, John, 1986. «Juan Rodríguez del Padrón's Translation of the Latin *Bursarii*: New Light on the Meaning of *Tra(c)tado*», *Journal of Hispanic Philology*, 10, pp. 117-139.
- Engelbrecht, Wilken, 1991. «*Bursarii Ovidianorum* —ein Ovid-Kommentar des Wilhelm von Orléans (um 1200)», *Mittellateinisches Jahrbuch*, 26, pp. 357-358.
- Engelbrecht, Wilken, 2003. *Filologie in de Dertiende Eeuw: De Bursarii super Ovidios van Magister Willem van Orléans (fl. 1200 AD). Inleiding, editie en commentaar*, Tesi doctoral inédita, 2 vols., Olomouc: Palacky Universiteit.
- Garrido, Rosa María, 1992. «*Heroidas* de Ovidio, manuscrito de la Biblioteca Colombina», in *Actas del II Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Segovia, del 5 al 19 de octubre de 1987)*, ed. José Manuel Lucía Megías, Paloma Gracia Alonso i Carmen Martín Daza, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, I, pp. 355-363.
- Garrido i Valls, Josep-David, 2001. «La *Crònica de Sicília* (Chronique de Sicile), traduction catalane médiévale du *Chronicon siculum*», *Scriptorium*, 55, 93-106.
- Garrido i Valls, Josep-David, 2002. «La traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi», *Faventia*, 24, pp. 37-53.
- Gautier de Châtillon, 1978. *Galteri de Castellione Alexandreis*, ed. Marvin L. Colker, Pàdua: Antenore.

- Guillem de Cervera, 1991. *Versos proverbials*, ed. Joan Coromines, Barcelona: Curial.
- Hauf, Albert G, 1993. «Tres cartes d'amor: contribució a l'estudi del gènere epistolar en el *Tirant lo Blanc*», in *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona: Quaderns Crema, pp. 379-410.
- Hernando, Josep, 1995. *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*, 2 vols., Barcelona: Fundació Noguera.
- Hunt, Tony, 1991. *Teaching and Learning Latin in Thirteenth-Century England*, 3 vols., Cambridge: D. S. Brewer.
- Iglesias, J. Antoni, 1996. *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, Tesi doctoral inèdita, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Impey, Olga Tudorica, 1980. «Ovid, Alfonso X, and Juan Rodríguez del Padrón», *Bulletin of Hispanic Studies*, 57, pp. 283-297.
- Lluch, Montserrat, 2004. «Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina*, 64, pp. 559-593.
- March, Ausiàs, 2000. *Poesies*, ed. Pere Bohigas, Barcelona: Barcino, ENC B 19.
- Martorell, Joanot, 1990. *Tirant lo Blanch*, ed. Albert G. Hauf, 2 vols., València: Generalitat Valenciana.
- Metge, Bernat, 2006. *Lo somni*, ed. Stefano Cingolani, Barcelona: Barcino, ENC B 27.
- Morrás, María, 2002. «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales», *La Corónica*, 30, 203-247.
- Olivetto, Georgina, 2003. «El *Bursario* en Palacio», *Incipit*, 23, pp. 115-135.
- Ovidi, 1914. *Heroides and Amores*, trad. Grant Showerman, Cambridge, MA – Londres: Harvard University Press – William Hanemann, «Loeb Classical Library», 41.
- Ovidi, 1927. *Heroides*, ed. i trad. Adela M. Trepát i Anna M. de Saavedra, Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Ovidi, 1971. *P. Ovidii Nasonis Epistulae Heroidum*, ed. Heinrich Dörrie, Berlín – Nova York: Walter de Gruyter.

- Ovidi, 1977. *Art amatòria*, ed. i trad. Jordi Pérez Durà, Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Ovidi, 1986. *Heroidas*, ed. i trad. Francisca Moya del Baño, Madrid: CSIC.
- Ovidi, 1995. *Heroides. Select Epistles*, ed. Peter E. Knox, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ovidi, 1996. *Heroides XVI-XXI*, ed. E. J. Kenney, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pujol, Josep, 1997. «De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar. Sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del *Tirant lo Blanc*», *Anuari de l'Agrupació Borrianaenca de Cultura*, 8 (= *De literatura i cultura a la València medieval*, ed. Tomàs Martínez Romero), pp. 133-174.
- Pujol, Josep, 2002a. *La memòria literària de Joanot Martorell: models i escriptura en el «Tirant lo Blanc»*, Barcelona: Curial – PAM.
- Pujol, Josep, 2002b. «El *Escipió e Anibal* de Antoni Canals y la traducción romance de las tragedias de Séneca en la *Crónica Sarracina* de Pedro del Corral», *Boletín de la Real Academia Española*, 82, pp. 275-307.
- Pujol, Josep, 2005. «Les glosses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les *Heroides* d'Ovidi (1390): una proposta d'identificació», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 39, pp. 199-229.
- Pujol, Josep, en premsa. «Texto y glosas en la traducción catalana medieval de las *Heroidas*», in *Latin and Vernacular in Renaissance Iberia*, III: *Ovid From the Middle Ages to the Baroque*, ed. Alejandro Coroleu i Barry Taylor, Manchester: Manchester Spanish & Portuguese Studies, pp. 151-164.
- Reynolds, Suzanne, 1996. *Medieval Reading. Grammar, Rhetoric and the Classical Text*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Riera i Sans, Jaume. 1984. «Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci», *El Crotalón*, 1, pp. 297-327.
- Riquer, Martín de, 1959. *Obras completas de Bernat Metge*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Riquer, Isabel de, 1994. «Los libros de Violante de Bar», in *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, ed. M.ª M. Graña Cid, Madrid: Al-Mudayna, pp. 161-173.

- Rodríguez del Padrón, Juan, 1884. *Obras de Juan Rodríguez de la Cámara (ó del Padrón)*, ed. Antoni Paz y Mélia, Madrid: Sociedad de Bibliófilos Españoles.
- Rodríguez del Padrón, Juan, 1984. *Bursario*, ed. Pilar Saquero Suárez-Somonte i Tomás González Rolán, Madrid: Universidad Complutense.
- Rubió i Balaguer, Jordi, 1987. *Història i historiografia*, Barcelona: PAM, «Obres de Jordi Rubió i Balaguer», 6.
- Rubió i Lluch, Antoni, 1908-1921. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Scully, Terence, 1990. «French Songs in Aragon: The Place of Origin of the *Chansonnier* Chantilly, Musée Condé 564», in *Courtly Literature: Culture and Context*, ed. K. Busby i E. Kooper, Amsterdam – Filadèlfia: John Benjamins, pp. 509-519.
- Sèneca, 1995. *Tragèdies*, ed. Tomàs Martínez Romero, Barcelona: Barcino, ENC B 14-15.
- Shooner, Huges-V., 1981. «Les *Bursarii Ovidianorum* de Guillaume d'Orléans», *Mediaeval Studies*, 43, pp. 405-424.
- Valeri Màxim, 1914. *Libre anomenat Valeri Màximo, dels dits y fets memorables*, ed. Ramon Miquel y Planas, Barcelona: Biblioteca Catalana.
- Vieliard, Jeanne, 1930. «Nouveaux documents sur la culture catalane au moyen âge», *Estudis Universitaris Catalans*, 15, pp. 21-40.
- Wittlin, Curt J., 1995. *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*, València – Barcelona: PAM.
- Ziino, Francesca, 1998. «Some Vernacular Versions of Boethius's *De consolatione Philosophiae* in Medieval Spain: Notes on their Relationship with the Commentary Tradition», *Carmina Philosophiae. Journal of the International Boethius Society*, 7 pp. 37-65.